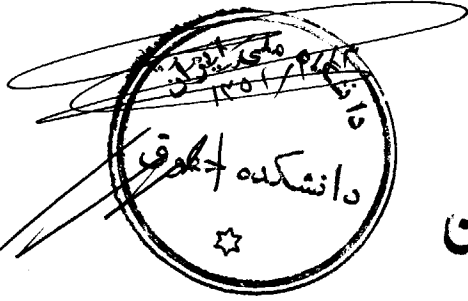

بارم فوق: بدویم ۱۶

دانشگاه ملی ایران

دانشکده حقوق

۲۴۵۱

دوره فوق لیسانس رشته وکالت و اداری

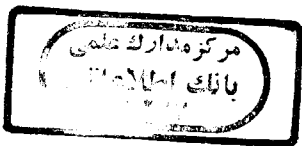
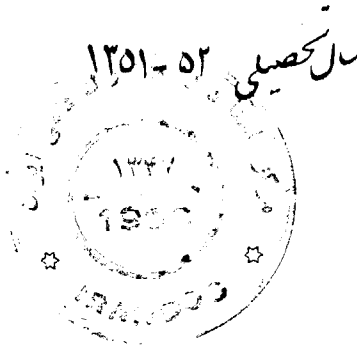
موضوع پایان نامه:

تشکیلات مالی ایران از صدر اسلام تا مشروطیت

تحت نظر و راهنمایی:

جناب آقای دکتر منوچهر فرزند

آرزو: محمد جانی - فاخ تخصصی دوره مشاوران اس

۲۴۵۱

پیشگفتار

سیاست ما اندسایر سیاستمداران ملت نامنرا از درونہما را اجتماع و بلز خدمت مجسم
 و وصولی بہ ہدف بنامہ است کہ سیاست ما در ان حہر ایشوہ ، بجارت دیگر نامنرا فہامہ
 و انتہی نمائیم یک سلسلہ بزینہ ہائی است کہ قسمت عمده ان از طریق در آمد ہا عمومی بصورت
 مایات مستقیم و غیر مستقیم تعرفہ ہا - عوارض و غیرہ - و سایر سیاستمداران از ہضم و سازندہ
 مؤسسات زندہ ہنود .

این سیاست کہ عملی ترین و شناختہ ترین وسیلہ عملی ہر بار بر نامہ ہا و طرح ہا
 رقم حاصل و اجتمہ و انتہی محبوب است از دربار زحمت کلہ ربط و ضوہر فتاب با موقع زمان و مکان
 در حکومت را اولیہ قدیم بصورت استبلہ و غیر علم مستلہ اولیہ و نیز یکجا با ایجا کہ سیم خارج ہر
 حکومتی و مجازات نوانہا و نیاز ہا را جوامع در کشور و جلوسخی اجملہ ان تغییر و تحول حاصل ہنود و ہنود ہا

درباره تشکیرات اهل قریب از مشروطیت منابع کافی دیده ندارد و علی‌شال

سیاست نامه نخل به نظام المملکت در لایحه‌ها متمم زبان فارسی باشد و بسیار است و ادب

ملائک حکمران است نه بین ملت قومی تشکیرات اداری است سبقتی . رساله مختصر نخل به نصیرالدین

- طوسی در باب مایات بسیار از نزهه در خور توجه است اما دامنه بحث و موضوع آن محدود می‌باشد

و حاوی هیچگونه راه‌روشناییست . جامع انوار بیخ رشید الدین فیضی در معانی از اصطلاحات -

- غازی خان را تصویر محکم می‌بندد و از دوا و دعا و ابرو و شال آن گفتگویی ندارد .

نتیجه آنها رسیدت یافتن هیچگونه تشکیرات اداری دوران معینی از تاریخ

ایکله اینگونه که مطالبی حبه و کریمه از منابع مختلف گرد آورده و فصلی ترتیب داده شده ، اما

همین منابع و آنرا علاوه بر آنکه افراد آن نیست بلکه منجم نیز نویسنده هزاران چیزها بجات بسیار

و نظر در اتصالات مترادفیتها مدارک و سوابق و دستاوردتقی را با یکدیگر برده است .

دیگر در جهت مصالح و منافع عمومی بر پایه بار علم شکر خرفه و امروزه درباره ممالک صورت
نصف می یافند آن حسب اینست .

در این بیان بمنظور تأمین مخارج عمومی رابطه امر منطقی و اصولی بین دولت
و مردم برقرار می شود که به مایه عمومی توجیه می گردد .

در نهایت حسب این سیاست و پولی و بر حسب این نظامها باید که در
حکومتی است که در چهارچوب آن تحقق پذیرد نظام اقتصادی و سیاسی امکان پذیر می شود .
برقرار عدالت اجتماع - تثبیت اقتصاد - دولت سیاسی - کاهش اختلافات طبقاتی از لحاظ ثروت
و درآمد و مصرف - تسهیل در پیشرفت اجتماع و سطح زندگی بهتر - ثبات سیاسی و بار امن حفظ
امنیت کشور مستلزم اعمال برنامه های لازم است و دستگاه حاکمه است در این برنامه چگونگی
حسب اولویت آن از صدر اسلام تا دوران شریعت است .

در نهایت با التفات به توضیحات بالا این رساله علی رغم عدم منابع کافی

بصورت محدود در شش فصل شرح فهرست تهیه و تدوین شده است که

در هر حال عذر از این لحاظ نیست که امید است بر مین اغماض نگردد.

فہرست مندرجات

شماره صفحہ

موضوع

فصل اول - از استیلا عرب تا دورہ امراء سلطینے

۱

بجرت - صدر اسلام و خلفاء راشدین

۶

تکذبات دیوانے و ناموران ہالیہ

۱۱

بجرت - امویان

۱۲

تکذبات دیوانے و ناموران ہالیہ

۱۷

بجرت - عباسیان

۲۲

تکذبات دیوانے و ناموران ہالیہ

۲۸

فصل دوم - دورہ امراء سلطینے

۲۰

بجرت - صفاریان

۳۱

بجرت دو - سامانیان

۲۴

بخش ۲ - دبلیت

۲۶

بخش چهار - غزنوین

۲۷

بخش پنج - سلجوقیان

۴۴

فصل سوم - دوره تسلط مغول و تیموریان

۵۲

تسلط

۶۹

فصل چهارم - صفوی

۷۸

تسلط

۱۱۶

فصل پنجم - افشاریه و زنجریه

۱۱۹

فصل ششم - قاجاریه

۱۵۴

منابع و مآخذ

فصل اول

از استیلای عرب تا دوره امرا و سلاطین

بخش یک - صدر اسلام و خلفای راشدین

آغاز استیلای تازیان بر ایران سال هشتم هجری است که اعراب وارد بحرین از خاک ایران شدند و مرد مرا با اسلام با جزیه دادن دعوت کردند . در ابتدای غلبه اعراب اداره نواحی مفتوحه از صورت تمرکز دوره ساسانی خارج و کشور بشهرها و سرزمینهای کوچک و بزرگ زیاد تجزیه شد . به موجب عهدنامه‌های متعدد صلح که هر یک با حکام و امرای محلی ایران بستند اینان را در مقام خود ابقا نمودند بطوریکه این حکام و امراء تاحدی استقلال محلی داشتند و ملزم بودند خراج سالیانه بپردازند . بدین ترتیب پس از انقراض سلسله ساسانی (۶۴۱ میلادی - ۲۱ هجری) با آنکه ایران جزئی از امپراطوری اسلام بود لکن اعراب سازمان اداری زمان ساسانیان را همینان نگاه داشتند و در ردیف مالیات و تقسیمات اداری هیچگونه تصرفی نکردند . چنانکه حکمران (عامل) که میفرستادند همان نواحی را که مرزبانان و دهقانان زمان ساسانیان اداره میکردند میباشد اداره کنند . نواحی عمده ایران حکمران مستقل داشتند و این نواحی عبارتند از : فارس - بصره - خراسان سیستان - طبرستان - موصل - ری - آذربایجان - ارمنستان - جبال کرمان و سند که مکران جزه آن بود ماست . گرچه اسلام خود دارای مقررات خاص مالیاتی بود لکن مالیاتهای گذشته ایران نیز با تغییر اسوار در نظام

مالیاتی مسلمین شد و بهر تنوع منابع درآمد حکومت افزود .

ولهاوزن محقق آلمانی ادعا نموده است عربها چون مفهومی از مالیات و انواع و طرز وصول آن نداشتند هر شهری را می گرفتند باجی بر آن می بستند و مقامات محلی (روحانیان - شاهزادگان و بزرگان) را ملزم به وصول و پرداخت آن میکردند بنابراین گرچه مقامات محلی عملاً " قسمتی از باج تعهد شده را - بشکل مالیات ارضی و قسمتی دیگر را بصورت مالیات سرانه از مردم وصول میکردند خود اعراب مطلقاً " مداخله ای در این امر نداشتند و فرقی بین ایندو نوع مالیات را نمی دانستند و آنچه فقها درباره وضع و انواع مالیات و تقسیم عمدتاً آن بجزیه و خراج آورده اند ساخته و پرداخته قرون بعدی است . بنابراین ولهاوزن در سال ۱۲۱ هجرت هر دو لفظ جزیه و خراج مترادف استعمال میشده است .

برخلاف این ادعا باید گفت مفهوم مالیات ولو بطور ساده از آغاز کار در شبه جزیره عربستان شناخته شده بود . چه به غیر اکرم (ص) مبلغ مقطوعی از نقد یا جنس برای پاره ای از جوامع غیر مسلمان مقرر داشته بود چنانکه برای زردشتیان بحرینی که اسلام نیاورده بودند جزیه تعیین شد . بنابراین باید گفت مقررات مالی حکومت اسلامی مجموعه ای از رسوم مالیاتی ایران و رسوم یهود و خود اعراب است . مثلاً " زکوة که از سال دوم هجرت پرداخت آن بر مسلمین واجب شد میان بنی اسرائیل معمول بود . گرفتن خمس از سنیان عربها بود و قبل از اسلام رؤسای قبایل عرب همواره سهمی از فغانم جنگی را

بخود اختصاص میدادند . جزیه که در حکومت ساسانی بطل غیرزرد شتسی
مذهب تحمیل میشد دردوران اسلام ازطل خارجی که بدین سابق خویش
باقی بودند اخذ میگشت.

در اسلام پرداخت مالیات ازواجبات مذهبی است وانجام آن در بسیاری
از آیات قرآن مجید توصیه شده است . یکی از خصوصیات برجسته نظام
مالیاتی اسلام عمومیت مساوات آنست و طبقات ممتازه ای که در ایران ، روم ،
بابل و عرب عهد جاهلیت از پرداخت مالیات معاف بودند یا کمتر از دیگران
جزیه و خراج می پرداختند در دوره اسلامی از همینگونه امتیازی برخوردار نبودند
و تمام مسلمانان بلااستثنا بر حسب قدرت مالی خود موظف به پرداخت مالیات
بودند . خصیصه دیگر این نظام معلوم بودن محل مصرف تمام مالیاتهاست .
هر مالیاتی برای منظور خاص از قبیل ساختمان مریضخانه ، پل ، راه ، مدرسه
دستگیری فقرا و نظائر آن وضع شده است .

عمر خلیفه دوم برای امپراطوری بزرگ اسلام که روز بروز برتوسعه آن
افزوده میشد تشکیلات اداری و نظاماتی مقرر کرد که بعد ها نیز اساس کشور
داری مسلمانان را تشکیل داد . تاخذ عمر در وضع این مقررات بقول خودش
قرآن خدا و سنت رسول اکرم (ص) بوده و گاهی هم برای واجتهداد شخصی
خویش عمل نموده است . او مقرر داشت اراضی مفتوحه را بخود اهالی که مالک آن
بودند واگذار کنند و خراج از آنها بگیرند و این عملی بود که پیغمبر اسلام در مورد
اراضی خیبر کرده بود .

علاوه بر خراج رهایای نامسلمان با هستی جزیه بهر دازند . مالیات رهایای

مسلمان زکوة و صدقه بود که از زمان حضرت پیغمبر (ص) معمول شده بود . در کشور های مفتوحه تشکیلات تازه ای بوجود نیامد . سرداران و فاتحان فقط مراقب وصول مالیات ها بودند و از ناچاری اینکار را از روی دفا تر قدیم مالیاتی محل اجرا میکردند . دفتر داران را از ایرانیان و رومی ها انتخاب میکردند . طرف حساب مالیات در شام کشیوها و در ایران دهاقین بودند که بایستی مالیات را جمع و تحویل نمایند .

بطوریکه جرجی زید ان مینویسد : اعراب بهر کشوری قدم میگذاشتند اصول مالیاتی آنرا مورد عمل قرار میدادند . در دوره خلافت عمر وقتی سپاه او بایران آمد بجزان دوره ساسانی از گندم ، نخل ، نیشکر ، جو و غیره مالیات گرفتند و علاوه بر آن از مردم مالیات سرانه ای اخذ نمودند که چندین برابر زمان ساسانیان بود .

بروکلیمان رفتار عربهای مسلمان را که در ایران صاحب مستغلات شده بودند بشرح زیر بیان میدارد :

" روستاها و شهرهاییکه بدون مقاومت تسلیم عرب شده بودند آزادی و مالکیت خود را حفظ کردند و در عوض متعهد شدند که خراج گزار آنها باشند و این نکته مستقیماً در تسلیم نامه آنها مذکور بود . نقاطیکه با قوه قهریه مفتوح شد نبودند بمنزله غنیمت جنگی با آنان رفتار میشد و یک پنجم از این اراضی با انضمام زمین ها و املاک خالصه سلطنتی سابق بدست حکومت افتاد و بقیه آنها که ضمناً شامل زمینهای غیر خالصه نیز میشد با ساکنانش میان جنگجویانی

که در فتح ایران سهیم بودند تقسیم میکردید و از آنجا اینکه مسلمانان نمی توانستند واحدهای نظامی خود را رها کرده بقتضای بزرگت و بهره برداری از این اراضی اشتغال ورزند ناگزیر صاحبان قبلی املاک مزبور را نیز بعنوان مزدور در خدمت خود نگاه داشتند. بنابراین عملاً چندان تفاوتی بین خطه هائیکه قهراً تصرف شد و نقاطیکه با وطلبانه و تحت شرایط بخصوصی تسلیم شده بود به چشم نمی خورد جز آنکه خراج زمینهای متصرفه بقوه قهریه بدلخواه عربها افزایش می یافت لکن بیت المال نیز منافع حاصله از این خراجها بِنفع خود ضبط میکرد و فقط مبلغ معینی از آنرا بعنوان وظیفه بخازیان و مجاهدین و اعقاب آنها می پرداخت .

پس از خلفای راشدین ظلم و جور عمال دولت نسبت بر عا یا بخصوصی در باره اخذ مالیات آغاز شد و حکام برای غارت اهالی و انباشتن جیب خود مردم بینوا را بوسائل گوناگون وادار بدادن مالیات میکردند . روی کار آمدن عباسیان گرچه برای طبقات بالای اجتماع مفید بود ولی وضع توده های کثرت سخت تراز در آن بنی امیه بود و مالیاتها و عوارضی که برای تامین مخارج دربار باشکوه خلافت برد و شر اکثریت مردم تحمیل میشد به مراتب بیش از دوره قبل بود .

در حکومت اسلامی فوائد بیت المال کمتر صرف مخارج اداری میشد و برای هر فرد مسلمان يك سلسله تکالیف اجتماعی و ملی مانند نظام وظیفه ، فرهنگ ، تبلیغات تعیین شده بود که بایستی مجاناً انجام دهد و در نتیجه برای انجام این قبیل امور تحمیلی بخزانه نمیشد . بقیه هزینه ها نظیر حقوق محاسبین

و مباشرین مالیات نیز بحد امکان تقلیل داده شده بود . در نتیجه میتوان
ادعا نمود که نظر مقننین اسلام از وضع مالیات تنهاتامین هزینههای عمومی
نیبود بلکه بدینوسیله خواستهاند از تجمع سرمایهها و املاک نیز جلوگیری کنند
و مردم را بکار و صنعت تشویق نمایند .

تشکیلات دیوان و ماموران مالییه

دوره رسول اکرم (ص) - در این زمان دولت اسلام ثروتی نداشته و
هنوز بیت المال و خزانه دائرنشده بود و اگر غنیمتی نصیب مسلمین میشد
پیشوای اسلام شخصا " غنائم را بین مسلمین تقسیم میکرد . زکوة هم کشرها "
واجب بود و کرد میآمد مانند سایر غنائم تقسیم و اگر مانده های داشت میان ارباب
حاجت قسمت میشد . زکوة از نوع شتر و سایر و اب بود که بدستور پیغمبر (ص)
برای آنکه از اموال دیگر ممتاز باشد داغ زده و در چراگاههای مخصوص
نگهداری میشد . تعداد این اموال در زمان حضرت بجهل هزار شتر ، اسب
گا و و غیره رسید که بانقد پنهان ای جمع آورنده یا بمصرف جنگ میرسید
و بابت حقوق مامورین وصول زکوة پرداخت و با صرف اطعام و حفاظت فقرا
و مستمندان میشد .

دوره خلفای راشدین - روش فوق در زمان ابو بکر نیز غنائم چندانی
زیاد نبود ادعا داشت ولی در زمان عمر در نتیجه گسترش بیسابقه دامن حکومت
بتدریج خزائن شاهان ایران ، بارهای زر و سیم ، البسه فاخر و جواهرات

گونگون یکی پس از دیگری مرکز خلافت روان گردید و کار تقسیم غنایم و توزیع
 عادلانه اموال پس مشگل شد بطوریکه عمر در این کار فروماند . در این ایام
 در مدینه و سایر بلاد اسلامی ایرانیان تازه مسلمان و اسرای ایرانی فراوان بود^{ند}
 و نفوذ آنان در جامعه اسلامی سبب شد که زعمای عرب از فکر و تجارت آنها
 در اداره حکومت استفاده کنند چنانکه یکی از مرزبانان ایران به عمر گفت :
 حکومت ایران بکمک دستگاه و سازمانی که دیوان نام داشت کلیه دخل و خرج
 مملکت را ثبت میکرد و حقوق و مستمری اشخاص بطور منظم پرداخت میکرد .
 عمر شادمان شد و دستور داد طبق تعلیمات او تشکیلاتی بوجود آورند . تقریباً
 از سال ۱۵ هجری (۶۳۶ میلادی) با مداخله ایرانیان و تاسیس دیوان
 سازمان مالی مسلمین سرو صورت یافت و چون عمر اولین بار چنین تشکیلاتی
 را در اسلام بنانهاد میتوان گفت سازمان اساسی از زمان وی شروع شد و
 چون مسلمین اطلاعات و مدارکی نداشتند وی بهد و امپراطوری بزرگ آن زمان
 یعنی ساسانیان و بیزانس متوسل و دیوانخانه‌ها را تاسیس و خراج را بهر
 قرار کرد .

در زمان خلفای راشدین که حکومت آنان در سال ۴ هجری پایان

یافت مامورین مالی عبارت بودند از :

۱- کاتب یا وزیر که نزد خلفا امور دولت اسلامی را اداره میکرد و در

هر ولایت نیز بکنفر که به تنهایی انجام امور را به عهده داشت معین میشد .^{سطه} بوا

کمی کار سازمان محدود و خلفا شخصاً بیشتر کارها را انجام داده بهمه امور

رسیدگی و اموال را طبق دفتری شخصا اداره مینمودند و چون دارای ضیاع و عقاری نبودند دفاتر محاسباتی نداشته و حتی مراسلات به حال و کارگزاران را می نوشتند و خود مهر میکردند و مدام که معتقدات مذهبی مسلمانان استوار بود دستورهای نیز سرپا و صحیحا انجام میگرفت .

۲ - خزانه دار یا متصدی بیت المال - در این دوره بیت المال خزانه دار بکل محسوب و تمام درآمدهای مختلف در آنجا گرد میآمد . در مرکز هر ایالت یک بیت المال وجود داشت . در این محل اموال مجهول المالکی که بدست مسلمانان میرسید و درآمدها جمع میشد و از آن حقوقی که بایستی برای اداره امور مسلمانان به مصرف برسد پرداخت و باقی مانده به مرکز یا محل دیگری بدستور مرکز فرستاده میشد ضمناً از حواله هوسفتجه زیاد استفاده میشد . همچنین بین درآمدهای عمومی و درآمدهای خاص خلیفه تمایز دقیقی بود . در این دوره کلیه دفاتر بزبان فارسی بود . در ایران از آغاز تسلط اعراب تشکیلات زمان ساسانیان راهبم نژدند و همان تقسیمات اداری سابق باقی ماند بهمین جهت برای هر ناحیه از مرکز خلافت یعنی مدینه حکمران مخصوص (کارگزار یا عامل) مامور گردند که در همه کارهای کشوری و لشگری و جنگ و صلح و در بابت خراج و عوارض دیگر و پیشوائی مردم و قضاوت در کارها و رفع اختلافات ملکی و حقوقی و غیره مطلقاً آزاد بودند و این اموری هیچ بازخواست و سرکشی سپرده بایشان نبود . البته باید دانست که پس از ظهور جنبش اسلامی و اعلام رسالت تا مدت نیم قرن ، عالم اسلام از مکراسی کامل برخوردار بود ، هر کس میتوانست بدون هیچگونه مانع و حاجبی بسا